

De toekomst van het vakgebied religie en levensbeschouwing

Onderzoek onder schoolleiders van openbaar en bijzonder voortgezet onderwijs

GERDIEN BERTRAM-TROOST, MARLEEN LAMMERS, ELINE BAKKER, TACO VISSER EN AART JON SCHIMMEL

In dit artikel analyseren we de resultaten van een online enquête, gehouden onder een beperkt aantal schoolleiders van openbare en bijzondere vo-scholen, naar de wijze waarop zij momenteel aandacht besteden aan religie en levensbeschouwing in het curriculum en naar hun ideeën over de doelen, inhouden, vorm en toekomst van het vak(gebied) religie en levensbeschouwing. Na de analyse en samenvatting van de resultaten stellen we enkele vragen, bedoeld als aanzet tot discussie.

Vanuit ontwikkelingen binnen het vak godsdienst/levensbeschouwing, verschuivingen ten aanzien van de identiteit van scholen en de rol die religie speelt in de globaliserende samenleving en de individuele levens van leerlingen, is recent de vraag opgekomen of onderwijs over ‘religie en levensbeschouwing’ voor alle leerlingen in het vo wenselijk zou zijn. Onderdeel van die vraag is welke inhoud en vorm zo’n vak of aandachtsgebied dan zou moeten hebben, en of dit landelijk bepaald zou moeten worden.

De vraag valt bovendien in een bedding waarin er in Nederland steeds meer aandacht lijkt te komen voor de ‘brede opdracht’ van scholen. De diversiteit in de samenleving stelt nieuwe eisen aan het onderwijs: van alle scholen wordt verwacht dat ze rekening houden met de culturele achtergronden van leerlingen en de leerlingen toerusten om deel te kunnen nemen aan een pluriforme samenleving. De overheid buigt zich over het opstellen van eindtermen ten aanzien van de burgerschapsopdracht van scholen (Platform Onderwijs2032, omgedoopt tot Curriculum.nu). Hiernaast staat de persoonlijke vorming van de leerling in de belangstelling, hoewel de overheid hiervoor geen bouwstenen zal ontwikkelen. De staatssecretaris erkent het belang, maar vindt dat scholen vanuit hun eigen visie invulling aan persoonsvorming moeten geven.

Leeswijzer en werkwijze onderzoek

VOS/ABB (Vereniging van openbare en algemeen toegankelijke scholen) en Verus (Vereniging voor katholiek en christelijk onderwijs) hebben in het voorjaar van 2017 alle bestuurders, rectoren en directeuren die lid zijn van één van beide verenigingen gevraagd deel te nemen aan een online enquête. De respons was niet hoog, namelijk 4% (n = 12) van de uitgenodigde schoolleiders van openbare en algemeen toegankelijke scholen en 9% (n = 77) van de uitgenodigde schoolleiders van bijzondere scholen. Omdat we geen zicht hebben op de non-respons, kunnen we niet aannemen dat we op basis van dit onderzoek zicht hebben gekregen op dé visie van openbare en bijzondere schoolleiders vo op de plek van religie en levensbeschouwing in het vo. We dienen deze data dus met veel voorzichtigheid te benaderen en kunnen geen harde conclusies trekken. Wel kunnen we vanuit de onderzoeksresultaten enkele vragen formuleren voor verder gesprek en vervolgonderzoek. Niet in de laatste plaats hebben de antwoorden op de ‘open vragen’ hiervoor veel inzichten gegeven. De respondenten zijn als totale groep geanalyseerd, maar ook in de onderscheiden groepen ‘openbaar’ (openbaar/algemeen toegankelijk) en ‘bijzonder’ (katholiek/christelijk). Naast dat er feitelijkheden, percentages en schalen ingevuld konden worden, zijn er open vragen gesteld.

Recent is de vraag opgekomen of onderwijs over ‘religie en levensbeschouwing’ voor alle leerlingen in het vo wenselijk zou zijn.

Resultaten openbaar onderwijs

Op de scholen van de groep ‘openbare’ respondenten wordt vrijwel nergens een vak GL gegeven. Ook facultatieve lessen godsdienstige en humanistische vorming (zoals op ongeveer de helft van de openbare basisscholen gegeven wordt op aanvraag van de ouders) komen niet voor. Redenen van deze respondenten zijn onder andere: ‘er is geen vraag naar’, ‘wij zijn actief pluriform’, ‘dat is in ons curriculum verweven en daardoor bieden wij geen aparte lessen aan’ en ‘het is geïntegreerd in burgerschap’. Volgens een paar respondenten bieden zij geen verplicht vak GL of facultatief vak G/HVO (godsdienstige en humanistische vorming) aan, omdat zij een openbare school zijn. Hiermee lijkt gesuggereerd te worden dat dit niet zou passen bij het openbare karakter.

Veel respondenten geven verder aan dat levensbeschouwelijke thema’s in het openbaar onderwijs geïntegreerd en vakoverstijgend gegeven zouden moeten worden, bijvoorbeeld door middel van excursies en/of projecten. Ook zouden ze daarbij aandacht willen hebben voor thema’s die te maken hebben met ‘jezelf en de ander’, zoals ‘leren reflecteren op jezelf en de eigen keuzen’, ‘religieuze en

levensbeschouwelijke anderen leren kennen' en 'leren omgaan met levensbeschouwelijke diversiteit'. Een aanzienlijk deel van de respondenten zou ook aandacht willen besteden aan 'vorming' (levensbeschouwelijk, ethisch en sociaal) en in iets mindere mate aan 'kennis van religie en levensbeschouwing'. Samengevat vindt deze groep 'openbare' respondenten het vak(gebied) met name belangrijk in verband met de persoonsvorming van de leerling en vanwege het belang om leerlingen voor te bereiden op het leven in de samenleving.

Geen enkele respondent van deze 'openbare' groep zou een vak over dit thema echter willen verplichten; ook zien zij nationale eindtermen als onwenselijk (deze horen bijvoorbeeld alleen bij het kerncurriculum). Scholen zouden daarentegen hun vrijheid moeten kunnen behouden ten aanzien van het vorm en inhoud geven aan dit vakgebied, aansluitend op de eigen schoolidentiteit.

In het geval dát er inderdaad een vak als GL aangeboden zou worden, dan willen deze respondenten in ieder geval geen 'geloofsonderwijs'. Ook het 'opdoen van ervaringen' (qua religie en levensbeschouwing) en bezig zijn met 'levensvragen en religieuze zingeving' zijn in de regel geen thema's waar zij aandacht aan zouden willen geven.

Onder de respondenten zijn de meningen tot slot verdeeld ten aanzien van de vraag of het vak(gebied) religie en levensbeschouwing van belang is voor het profiel van de school.

Deze groep 'openbare' respondenten vindt het vak(gebied) met name belangrijk in verband met de persoons- en burgerschapsvorming van de leerling.

Resultaten bijzonder onderwijs

Bij het merendeel van de respondenten van de bijzondere scholen is een vak GL opgenomen in het curriculum. Het vak heet vaak 'godsdienst', 'godsdienst/levensbeschouwing' of levensbeschouwing'. Slechts een klein aantal respondenten biedt het vak niet aan, bijvoorbeeld omdat het is geïntegreerd in andere vakgebieden, opgenomen in coach-/mentorlessen en/of gekoppeld met lessen burgerschap.

Uit de antwoorden op de vraag waar het vak GL op de eigen school (volgens de schoolleider) over gaat, blijkt dat het vak in het bijzonder onderwijs op verschillende manieren gestalte krijgt. Bij een meerderheid van de respondenten heeft het vak betrekking op '(levens)thema's' en 'jezelf en de ander'. 'Kennis van religie en levensbeschouwing', 'vorming', 'verschillen begrijpen tussen verschillende vormen van levensbeschouwing' en 'levensvragen en religieuze zingeving' is voor een ruime meerderheid belangrijk. Bij een deel van de scholen speelt 'geloofsonderwijs' in meer of mindere mate een rol.

Uit de antwoorden op de vraag aan welke thema's en inhouden omtrent religie en levensbeschouwing deze respondenten op hun school idealiter aandacht zouden willen geven, blijven (aandacht voor) '(levens)thema's' en (leren over) 'jezelf en de ander' (zeer) belangrijke thema's. Ook 'vorming', 'kennis van religie en levensbeschouwing' en 'verschillen begrijpen tussen verschillende vormen van levensbeschouwing' zijn zaken waar veel respondenten aandacht aan zouden willen geven.

Een ruime meerderheid van de groep 'bijzondere' respondenten vindt verder dat er in een apart schoolvak aandacht voor religie en levensbeschouwing moet zijn. Ook wordt aangegeven dat er daarnaast in excursies en projecten aandacht moet zijn voor religie en levensbeschouwing. Deze respondenten zijn over het algemeen (zeer) bereid om in het schoolcurriculum ruimte te maken voor religie en levensbeschouwing, en eenzelfde ruime meerderheid meent dat dit ook daadwerkelijk haalbaar is. De meeste respondenten vinden het vak(gebied) ook belangrijk voor het profiel van de school en eenzelfde grote groep mensen denkt dat het over tien jaar (nog steeds) een plek heeft in het schoolcurriculum.

Een ruime meerderheid van de groep 'bijzondere' respondenten vindt dat er in een apart schoolvak aandacht voor religie en levensbeschouwing moet zijn.

Ongeveer een derde van deze groep respondenten is van mening dat dit vak(gebied) in de toekomst verplicht zou moeten zijn voor alle scholen in Nederland. De voorstanders daarvan dragen hiervoor verschillende redenen aan, zoals: 'brede kennis van verschillen in een multiculturele samenleving', 'meer vorming is belangrijk als aanvulling op de cognitieve overheersing' of 'heeft alles te maken met onze identiteit en vorming van onze leerlingen'. De tegenstanders daarvan geven aan dat scholen hier zelf een keuze in moeten hebben, in relatie tot de vrijheid van onderwijs. Het overgrote deel vindt dan ook niet dat er nationale eindtermen voor dit vak(gebied) moeten komen.

Als er wél nationale eindtermen zouden komen, is het voor de helft van deze groep respondenten in het geheel niet belangrijk dat deze (mede) gericht zouden zijn op geloofsonderwijs. Voor een gering aantal is dit element wel sterk van belang. De mogelijke inhoud 'jezelf en de ander' scoort gemiddeld het hoogst, maar de spreiding is, net als bij de andere mogelijke inhouden, erg groot. Dat wil zeggen dat de respondenten zeer diverse visies hebben op de inhoud van de nationale eindtermen. De antwoorden op de vraag naar hoeveel ruimte er in het geval van nationale eindtermen zou moeten zijn voor eigen inhoudelijke accenten door de school, kunnen ook in dat licht gezien worden. Ruim drie kwart van deze groep respondenten geeft aan: 80 tot 100% ruimte.

Samenvatting van meest opvallende zaken

Ten aanzien van de huidige vormgeving van onderwijs over religie en levensbeschouwing valt met name het verschil op dat een apart vak GL vooral voorkomt in het bijzonder onderwijs. Wanneer we de resultaten vergelijken op het gebied van de visies van beide typen respondenten, de schoolleiders uit openbare en bijzondere scholen, dan vallen ons de volgende zaken het meest op:

- De respondenten van beide denominaties noemen 'levens-thema's', 'het leren begrijpen van verschillen tussen verschillende vormen van levensbeschouwing', 'jezelf en de ander', 'vorming' en in iets mindere mate in het openbaar onderwijs 'kennis van religie en levensbeschouwingen' veel als (wenselijke) doelen en inhouden van het vakgebied. Daarin zien we dus veel overeenkomsten.
- De respondenten uit het openbaar onderwijs hebben sterkere voorkeur voor integratie van het vak(gebied) in andere vakken. De ruime meerderheid van de respondenten uit het bijzonder onderwijs vindt juist dat aandacht voor religie en levensbeschouwing in een apart schoolvak past.
- De naamgeving van het vak is ook anders voor de respondenten van openbare scholen: de naam godsdienst en/of levensbeschouwing komt vrijwel niet voor in openbaar onderwijs.
- De respondenten van de openbare scholen zijn unaniem tegen nationale eindtermen. In het bijzonder onderwijs is een ruime meerderheid (twee derde) daar tegen.
- De respondenten hebben zeer diverse visies op de vraag waar eventuele nationale eindtermen op gericht zouden moeten zijn. Vergeleken met de andere mogelijke inhouden van de nationale eindtermen, wordt 'geloofsonderwijs' ook bij respondenten van bijzondere scholen hierbij het minst genoemd.
- Veel respondenten van beide denominaties zijn van mening dat er, naast eventuele nationale eindtermen, zeer veel ruimte moet zijn voor eigen inhoudelijke accenten door de school (80-100%). De behoefte aan ruimte voor eigen invulling is onder de respondenten uit het bijzonder onderwijs wat sterker dan onder de respondenten uit het openbaar onderwijs.

Duiding en discussie

Inhoudelijk lijken er bij schoolleiders in het 'openbaar' en 'bijzonder' vo veel dezelfde ideeën te zijn voor het vakgebied religie en levensbeschouwing; de respondenten van dit onderzoek vinden het in elk geval belangrijk dat leerlingen levens-thema's verkennen, zichzelf en anderen leren kennen en gevormd worden als persoon en burger. Er is wel verschil in hoeveel accent de meer vormende en de meer kennisgerichte aspecten krijgen. Daarbij is het ook de

vraag wat de respondenten verstaan onder ‘vorming’. In de vragenlijst in dit onderzoek is hier niet nader op ingegaan.

Geïntegreerd of apart vak?

We zagen in de onderzoeksresultaten dat de visies uiteenlopen op de vraag of het vak(gebied) het beste geïntegreerd of projectmatig aangeboden zou moeten worden, of in een apart vak. Op basis van onze vragenlijst hebben we weinig zicht op de overwegingen die hier achter zitten. We kunnen ons voorstellen dat zowel pedagogische, onderwijskundige, didactische, levensbeschouwelijke, staatsrechtelijke en/of praktische overwegingen een rol spelen.

Mogelijke voordelen van integratie in mentorles of vakken als maatschappijleer, filosofie, geschiedenis of aardrijkskunde zijn: leerlingen hebben geen extra uur of andere vakken hoeven geen uren in te leveren, het scheelt de kosten van een vakdocent, en het laat zien dat ‘levensbeschouwing’ verweven is in het leven en daarmee in heel veel schoolvakken. Integratie zorgt er ook voor dat de aandacht voor religie en levensbeschouwing niet afhangt van de (geloofs)-opvattingen van één enkel persoon, en dat elke docent zich bewust wordt van de eigen normativiteit die hij of zij automatisch inbrengt.

Een vakdocent met specifieke competenties die verantwoordelijk is voor het monitoren, stimuleren en/of aanbieden van dit vak(gebied) heeft echter ook voordelen. Het kunnen faciliteren van het open gesprek over een diversiteit aan beelden, overtuigingen, meningen, houdingen en gevoelens van leerlingen, is niet iets wat elke docent zomaar kan. En hoe je jezelf tot het geleerde en beleefde verhoudt, stelt ook niet elke docent doelbewust (of graag) aan de orde. Het risico zou kunnen zijn dat het eigenaarschap voor levensbeschouwelijke thema’s niet automatisch geborgd is in andere vakken. Om de integratie in mentorles of andere vakken te borgen, zou deze vakdocent naast het verzorgen van het eigen vak een monitorende, inspirerende rol voor de gehele school dienen te spelen.

*De respondenten vinden het belangrijk dat leerlingen
levens-thema’s verkennen, zichzelf en anderen leren
kennen en gevormd worden als persoon en burger.*

Discussie over kennis, vaardigheden en attitudes?

Uit het onderzoek blijkt duidelijk dat de respondenten van beide denominaties de eigen ruimte, eigen invulling en eigen identiteit uiterst belangrijk vinden. Dit rijkgekleurde ‘palet’ aan denominaties en visies op (levensbeschouwelijk) onderwijs kan er echter voor zorgen dat dit vak(gebied) nog verder op de achtergrond raakt. Immers: de neiging het vak verder te marginaliseren (onder

andere vanwege verlegenheid met identiteit of budgettaire afwegingen) zal toenemen naar mate minder duidelijk is waarom en hoe het vak(gebied) gegeven zou kunnen/moeten worden.

Vanuit dit oogpunt is het van groot belang dat de discussie over het versterken van dit vak(gebied) op actieve wijze gevoerd blijft worden. We hebben gezien dat - naast verschillende accenten wat betreft inhouden - de meningen verdeeld zijn ten aanzien van de vorm waarin dit vak(gebied) zou moeten worden aangeboden (geïntegreerd of in een apart vak). Het is de vraag waarover de discussie zou moeten gaan: de vorm of de inhoud? Men zou zich binnen de discussie over de inhoud dan het beste kunnen afvragen over welke kennis, vaardigheden en attitudes leerlingen zouden moeten beschikken als zij hun bijzondere of openbare middelbare school verlaten.

De respondenten van beide denominaties vinden de eigen ruimte, invulling en identiteit uiterst belangrijk.

Kansen voor openbaar voortgezet onderwijs?

Het is interessant om de situatie in het openbaar onderwijs nader te onderzoeken. Het is immers opvallend dat niemand uit de groep 'openbare' respondenten G/HVO aanbiedt, terwijl er in de wet is vastgelegd dat dit op aanvraag van ouders kan worden aangeboden. Uit onderzoek in het vo is gebleken dat ouders op scholen waar geen G/HVO aangeboden wordt, vaak onvoldoende geïnformeerd zijn door de school. Voor het openbaar onderwijs in het vo liggen hier dus kansen. Omdat de Inspectie van het Onderwijs in het rapport *Burgerschap op School* constateert dat het niet goed gaat met het burgerschapsonderwijs in Nederland, en enkele verbeteringsmaatregelen bepleit, gaat het niet alleen om kansen, maar ook om een opdracht. Deze opdracht geldt natuurlijk ook voor bijzondere scholen.

Handen ineenslaan?

Het moge duidelijk zijn dat er genoeg nog te exploreren (deel)thema's voortvloeien uit dit onderzoek naar hoe schoolleiders aankijken tegen religie en levensbeschouwing in het vo in Nederland en dat er veel kansen liggen om dit vak(gebied) te gaan versterken, aansluitend op actuele maatschappelijke ontwikkelingen in onze pluriforme samenleving. In ieder geval kan het zeer waardevol zijn als het bijzonder en het openbaar onderwijs de handen ineens zouden slaan bij het vormen van een visie op deze thematieken.